

---

*В.Г. Погосян,
старший викладач Слов'янського державного педагогічного університету*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ СИСТЕМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)

Основною характеристикою нової соціальної реальності є встановлення глобальних соціальних зв'язків. Соціальні явища і процеси сучасності об'єктивно зумовлюють суспільні трансформації в світі. Поліваріантність соціально-історичного процесу передбачає об'єктивне існування різноманітних форм суспільних утворень, що, в свою чергу, свідчить про феномен цивілізації, який визначається як унікальне, локально-історичне, якісно різне суспільне утворення. Подібне тлумачення поняття "цивілізація", однак, у цілому, репрезентує достоїнства останньої дезінтегрованими і містить декілька підходів: культурологічний (М.Вебер) – зокрема, культурологічне утворення, основою якого є релігія; етнопсихологічний (Л.Гумільов) – що виділяє особливості етнічної історії; географічний детермінізм (Л.Мечников) – на форми кооперації людей впливає географічне середовище тощо. Узагальнений синтетичний підхід дає можливість визначити цивілізацію як цілісну, таку, що сама розвивається, суспільну систему, яка включає всі соціальні і несоціальні компоненти історичного процесу, усю сукупність створених людиною матеріальних і духовних благ. Подібне визначення цивілізації як суспільної системи передбачає наявність соціальних зв'язків і механізмів їх взаємодії, зумовлює необхідність дослідження змін останніх в межах соціальних трансформацій сучасності.

Процеси соціальних трансформацій планетарного масштабу викликають підвищений інтерес з боку дослідників до процесів інтеграції, універсалізації, вектору спрямованості розвитку людського співтовариства в цілому. Спроби з'ясувати соціальні трансформації базувались на теоріях соціальної зміни, які умовно поділяються на теорії соціальної еволюції і теорії соціальної революції. По-перше, соціальна зміна включала основні стадії розвитку, скажімо, "воєнне суспільство" і "індустріальне суспільство", згідно з якими суспільство прогресувало від простих сільських, аграрних форм до складніших, диференційованих індустріально-урбаністичних. Цей тип еволюційної теорії розроблявся О.Контом, Г.Спенсером, м.Дюркгеймом. Теорії ж революційної соціальної зміни, особливо ті, що вели своє походження від К.Маркса, підкреслювали важливість класового конфлікту, політичної боротьби і впливу імперіалізму як принципів механізмів фундаментальних структурних змін. Такого роду відмінність еволюційних і революційних теорій проводить між ними вододіл майже антагоністичного характеру. Деякою мірою традиції еволюційної теорії продовжує і сьгодні функціоналізм (Т.Парсонс), який розглядає зміну як адаптацію соціальної системи до свого оточення. Дану проблему порушували, висуваючи власні методологічні підходи, Р.Дарендорф, Р.Бендікс, Л.Коузер, Р.Коллінз, К.Леві-Стросс, Ш.Ейзенштадт, П.Сорокін.

В даному разі йдеться не про заміну всіх відомих соціологічних і філософських парадигм новим унікальним і універсальним підходом, а про те, щоб результатом поєднання різних підходів зробити розуміння історії, суспільства, людини більш багатовимірним і всебічним.

Основною посилкою соціально-філософського аналізу є те, що причини соціальних змін криються у характері соціального влаштування. У центрі уваги опиняються аналіз умов і механізмів соціального порядку та елементів його складових, спадкоємності і змін в соціальному порядку взагалі, а також в його різних типах. Соціально-філософський аналіз вивчає характер загальних змін в людських суспільствах через виявлення напруженості між організаційними механізмами суспільного розподілу праці і суспільним визнанням існуючого соціального порядку. Проте, оскільки напруженість між двома аспектами ніколи не може бути повністю ліквідована, в соціально-філософському аналізі відбулося переформулювання деяких проблем суспільства: соціального безладу, дезорганізації, трансформації. Соціально-філософська постановка питання розвивалася разом з перетворенням аналізу цих явищ у розуміння механізмів соціального порядку, умов функціонування і передумов зміни такого порядку взагалі та його різновидів, зокрема.

Широко використовуються теорії пояснення функціонування соціальної системи, висхідної до структурно-функціональної соціології. Структурно-функціональний підхід, представлений у працях Т.Парсонса [1] і його учнів, виділяє дві головні причини змін в соціальних системах:

1) тенденції, що порушують рівновагу, які завжди наявні у відносинах між соціальною системою і її оточенням; 2) напруженість, що існує між нормативними і структурними елементами будь-якої соціальної системи. Система стабільна або перебуває у відносній рівновазі, якщо відношення між її структурою і процесами, що відбуваються усередині неї, і між нею і оточенням таке, що властивості і відносини... виявляються незмінними" [2, 465]. Також Т.Парсонс наполягає на найвищому ступені автономності суспільства серед інших соціальних систем, які можуть реалізовувати різні соціальні утворення в різні історичні періоди [3, 30].

"Відповідно, визнається, що зміна у взаємозв'язку елементів соціальної системи надає певну дію функціонуванню системи. Питання про те, в якому напрямі розвиваються ті або інші суспільства, чому в динаміці кожної антагоністичної системи є певні елементи, що долають суперечності цієї системи, і рухають суспільств вперед, залишаються відкритими" [4, 108]. "Цей підхід ігнорує природну тенденцію будь-якої соціальної системи породжувати внутрішні суперечності, відповідно

до вивчення відношення цих суперечностей до конфліктів навколо влади” [5, 66–67]. Головний недолік структурно-функціонального підходу – це зневага значенням, яке мають особливості влади і характер конфліктів (з них найбільш серйозні конфлікти через владу) у функціонуванні соціальних систем, а також подібними конфліктами і соціальними змінами. До того ж цей підхід ігнорує природну тенденцію будь-якої соціальної системи породжувати внутрішні суперечності, поряд з вивченням відношення суперечностей до конфліктів навколо влади. В результаті структур-функціоналісти не завжди піддавали систематичному аналізу відношення між конфліктами навколо влади і внутрішніми суперечностями, з одного боку, і створенням нових рівнів ресурсів, завдяки яким могли відбуватися системні зміни, – з іншого.

Конфліктний підхід – як в своїй функціоналістичній версії, запропонованій Л. Коузером, так і в структуралістській версії Р. Дарендорфа, у творах Р. Бендікса, а пізніше – Р. Коллінза, – підкреслює, насамперед, що головним джерелом змін в суспільстві є конфлікт між групами, що обстоюють свої матеріальні або ідеальні інтереси. Але і конфліктному підходу з його антисистемним ухилом не вдається пояснити тенденції до системоутворення, що виникають. Нехтуючи системними якостями соціальних утворень, часто заперечуючи існування таких якостей, ця теорія виявляється нездатною встановити значення різних конфліктів для народження змін і оцінити вплив конфліктів на напрям змін.

З роллю органічних суперечностей в трансформації культурних і соціальних моделей і порядків пов’язана центральна теза в символіко-структуралістському підході К. Леві-Стросса [6; 7].

Відповідно до цього підходу символічні трансформації, що відбуваються при розв’язанні глибинних суперечностей, подібних протилежності між культурою і природою, пояснюють і перехід соціальних порядків (наприклад, перехід від тотемічного суспільства до кастового).

Слабким пунктом в аргументуванні символіко-структуралістів є нездатність визначити природу інституційних механізмів, через які характеристики людської діяльності впливають на інституційне життя.

Культуроцентристський підхід, який використовувався Ш. Ейзенштадтом, складається всупереч основним положенням структурно-функціональної школи, пов’язаної з ім’ям Т. Парсонса.

Особливе значення в ньому надається саме внутрішнім суперечностям, властивим кожній системі, ролі еліт, співвідношенню внутрішніх і зовнішніх чинників. Приймаючи опозиції парсонівської соціології (партикуляризм – універсалізм) як ідеальні крайнощі, Ш. Ейзенштадт ввів широкий набір змінних чинників і станів, що знімає класифікацію “стадій” універсального процесу переходу, суспільних змін і виявляє інші типи і варіанти соціального влаштування і динаміки. Як залежні змінні Ейзенштадт наводить чисельність населення, виражену в одиниці щільності, загальні розміри суспільства; постійність населення; розподіл праці; релігійні вірування, структуру основних вірувань; соціальна нерівність, зміни у характері стратифікації. Беручи до уваги визначальні чинники, Ейзенштадт не розглядає соціальні трансформації в одновимірному вимірюванні: “Варіанти вибору в будь-якій ситуації не є випадковими, але структурно схожі ситуації дають низку альтернатив” [5, 216].

П. Сорокін вважає соціальні зміни (трансформацію) нормою системи і джерелом її динаміки, застерігаючи від абсолютизації соціальних змін, оскільки вони призводять до порушення суспільних відносин, що склалися, ведуть суспільство як систему до дезінтеграції, і, кінцево кінцем, стають причиною революцій і воєн, які, незважаючи на те, не обов’язково мають зтяжний і кровопролитний характер, призводять до людських жертв. “Це означає, що ті, хто мріє про “безкровну революцію”, мають мало шансів здійснити свою мрію. Той, хто прагне до безладів, повинен знати, що насильство практично неминуче, і він стане його свідком, жертвою або винуватцем” [5, 681]. Сорокін наводить класифікацію і диференціацію соціальних порушень, що викликають зміни соціального порядку і функціонування самої соціальної системи. Він виділяє 5 класів порушень:

- 1) політичні порушення, здатні викликати зміну існуючого політичного режиму або ладу;
- 2) соціокономічні порушення, спрямовані на модифікацію соціального і економічного порядку;
- 3) національні і сепаратистські порушення, спрямовані на досягнення національної незалежності, автономії або будь-яких привілеїв на національному ґрунті;
- 4) релігійні порушення – дезорганізація, розкол церковного життя, конфлікти різних конфесій тощо;
- 5) “змішаний тип” порушень, без єдиного класу, який лідирував би та об’єднував в найхимерніші комбінації” [Цит. за: 10, 109].

Аналіз динаміки трансформаційних процесів П. Сорокін здійснив у працях “Головні тенденції нашого часу” і “Голод як чинник”. У праці “Головні тенденції нашого часу” П. Сорокін, застосовуючи ціннісний підхід до аналізу трансформаційних процесів, відзначає, що в період криз розмиваються всі інтеграційні цінності, і суспільство розділяється на протилежні етичні полюси. У результаті виникає “моральний хаос” і анархія. Система норм індивідуалізується, оскільки “кожен стає для себе своїм власним законодавцем і суддею, вважаючи свій власний поведінковий зразок таким самим прекрасним, як чий-небудь ще” [10, 502].

У ситуації кризи інтеграційних норм та індивідуалізації соціальна поведінка людей набуває нормативного нерегульованого, анархічного характеру, спостерігається зростання злочинності і насильства. У праці “Голод як чинник. Вплив голоду на поведінку людей, соціальну організацію і суспільне життя” П. Сорокін досліджує, як падіння рівня життя впливає на спосіб життя, духовний світ людини, характер соціальних процесів [11]. Дезінтеграція, соціальна і ціннісна поляризація, ослаблення інтеграційних норм і зростання рівня соціальної девіації є, на думку П. Сорокіна, неминучими наслідками трансформаційних процесів. Закон поляризації, за Сорокіним,

поширюється не тільки на систему цінностей, а й на соціально-політичну сферу життя суспільства. Соціальна поляризація виявляється в тому, що в процесі трансформацій зростає рівень соціального розшарування суспільства, різниця в доходах багатих і бідних, так званий децильний коефіцієнт, що породжує напруженість і суперечливість соціальних відносин, робить можливими соціальні катаклізми (революції, громадянські війни, страйки). У галузі політики поляризація порушує політичну рівновагу, механізм розподілу доходів між різними верствами населення [12].

Дезінтеграція і поляризація примушують суспільство шукати внутрішні ресурси інтеграції. “Конструктивні релігійні і моральні сили зобов’язані зростати достатньою мірою, щоб, кінець кінцем, здобути перемогу над деструктивними, створити новий громадський, культурний і особовий порядок в людському універсумі” [13, 215]. Таким чином, в процесі трансформації починається поступове формування соціально-політичних сил, зацікавлених в подоланні наслідків дезінтеграції і поляризації, формуванні нової системи цінностей і, нарешті, у виході суспільства із стану трансформації на шлях стійкого розвитку. Підходом до вивчення трансформаційних процесів, запропонованим П.Сорокіним, методом його досліджень послужив аналіз ціннісного аспекту соціальної поведінки індивідів на основі дії законів дезінтеграції, поляризації, при цьому розглядалися трансформації, викликані війнами, революціями, соціальними обуреннями, природним станом системи. У цих випадках соціальні зміни мають хаотичний, непередбачуваний і некерований владою характер. Але соціальні зміни можуть мати і організований характер, коли вони ініціюються владою та її лідерами і схвалюються більшістю громадян. До подібного типу соціальних змін можуть бути віднесені, на нашу думку, наздоганяючі модернізації, які мають на меті якісну зміну деяких характеристик сталого стану. Так чи інакше, у будь-якому випадку процес соціокультурних змін порушує систему відносин, що склалася, й зумовлює вступ суспільства в період дезінтеграції, який залежно від специфіки трансформаційних процесів може мати швидкий або тривалий характер, супроводжуватися соціальними конфліктами або, навпаки, проходити відносно спокійно.

Відзначені П.Сорокіним закономірності розвитку суспільства в період трансформації підтверджуються досвідом ліберальних реформ 90-х років ХХ ст. на пострадянському просторі. Дезінтеграція нормативних систем виникла в результаті краху ідеологічних цінностей Радянського Союзу, а також критики радянського періоду вітчизняної історії. У цих умовах виник ціннісний вакуум, коли одна система цінностей вже зруйнована, а інша ще тільки перебуває у стадії становлення. Ціннісний вакуум починає заповнюватися ліберальними цінностями матеріального благополуччя, свободи, ініціативи. Затвердження матеріальних цінностей проходило в умовах політики “шокової терапії”, лібералізації ціноутворення, високих темпів інфляції, катастрофічного відставання заробітної платні і соціальної допомоги від зростання цін. Ці чинники посилювали панування матеріальних цінностей, поставили більшість громадян перед необхідністю виживання за рахунок порушення закону, зневаги щодо системи моральних і релігійних норм. Ціннісний світ людей, що переживають період соціальної трансформації, схильний до значних коливань (флуктуацій) залежно від території мешкання, належності до соціальної групи, рівня життя. Тенденція, виявлена П.Сорокіним, про переважання на первинному етапі негативної ціннісної поляризації та поступового витіснення позитивної підтверджується. З початку ХХІ ст. почала стабілізуватися соціально-економічна ситуація, на зміну ліберальним цінностям поступово приходить система традиційних. Подібний перехід пояснюється П.Сорокіним дією сил, зацікавлених в стабільності і виході з кризи. Висновки П.Сорокіна щодо системи цінностей суспільства в період трансформації і виявлені ним закономірності динаміки становлять обґрунтований закон соціальної поляризації.

На нашу думку, в ці висновки необхідно внести доповнення про те, що джерелом переходу системи цінностей, а, значить, і соціальної поведінки людей, у стан позитивної поляризації виступає традиційна система цінностей, консерватизм соціальної свідомості людей. При цій відносно гомогенній технологічній рівності саме соціокультурна складова конкретного суспільства є унікальною. Вона ж і зумовлює специфічність і динаміку трансформаційних процесів, що відбуваються у суспільстві. Трансформація може мати не тільки унікальний цивілізаційний характер, а й бути відображенням макропроцесів, що відбуваються в світі. У цьому контексті трансформація пострадянського простору кінця ХХ ст. може бути розглянута як частина процесу краху соціалістичної системи в країнах Східної Європи, краху імперій, трансформації індустріальної економіки в постіндустріальну. Будь-яка дана соціальна система перебуває в тісному зв’язку із зовнішнім світом, який істотно впливає на процеси, що в ній відбуваються. Разом з тим будь-яка система як гомеостатична може існувати лише в певних умовах. Кожна гомеостатична система має чотири діапазони функціонування [14]:

1. Оптимальний стан, тобто стан, до якого система прагне в сталому динамічному режимі.
2. Діапазон благоденства, тобто стан, у якому система може перебувати необмежено довго. В діапазоні благоденства регулюючі сигнали настільки слабкі, що можуть бути нижче за поріг чутливості, а інерційність така, що лише асимптотична система може наблизитися до оптимального стану.
3. Діапазон гомеостазу, тобто стани керованої зміни.
4. Діапазон виживання, тобто стан слабо керованих змін.

Визначальною характеристикою соціальної системи є стійкість, причому маються на увазі не просто пасивні форми стійкості – міцність, збалансованість, гомеостаз, а й її активні форми – надійність, виживання, адаптивність, здатність до самозбереження і саморозвитку. Отже, трансформаційні процеси, що відбуваються в тому або іншому суспільстві, можуть мати як

унікальні особливості, зумовлені історією, менталітетом, культурними традиціями, так і вписані в складний комплекс макропроцесів, що відбуваються в світі. Але в обох випадках трансформаційні процеси мають дуальність об'єктивного і суб'єктивного. Об'єктивне зумовлене їх конкретно-історичною необхідністю і "заданістю" змісту. Спонукальною причиною соціальних перетворень є суперечності, нерозв'язні в початковому стані соціально-економічного відношення, господарської системи, інституційної структури, які блокують їх стійке функціонування. Суб'єктивне в трансформаційних процесах пов'язане з діями багатьох суб'єктів, які керуються різноманітними установками і інтересами. Внутрішньосистемні трансформації відбуваються в межах існуючого порядку, не знищуючи його основ. Історична практика свідчить, що ефективні перетворення всередині системи здатні підвищити її життєстійкість. Саме до цього типу соціальних трансформацій належать процеси реальних модернізацій, що перетворюють суспільство з метою поліпшення його діє- і життєздатності. У здійсненні системного переходу провідне місце посідають зміни інституційних структур, каркаса соціальної системи. Така трансформація супроводжується переходом кількості в якість, тобто накопиченням змін, в новий стан суспільства; подвійністю перехідних процесів, дихотомією "руйнування-творення"; глибокою конфліктністю і непередбачуваністю розвитку, біфуркацією, розгалуженням системи. Таким чином, системні трансформації, з одного боку, – це руйнування соціального порядку, що склався, вичерпання потенціалу самоорганізації і адаптаційних можливостей старої системи, з іншого, – складний суперечливий рух до нової форми спільної діяльності, адекватної умовам існування соціуму. Використання компаративного методу, порівняння різних країн і історичних епох дає можливість виявити універсальні закономірності, властиві як певній епосі, так і тій країні, де відбувається процес соціальних перетворень. Специфікою ж останньої виступає менталітет і система традиційних цінностей, складове ядро культури. Кожне нове явище (наприклад, ринкова економіка, система ліберальних цінностей, плюралізм тощо), потрапляючи в етнічну культуру (її адаптаційну зону), неминуче співвідноситься з її ядром, і, у разі невідповідності, може блокуватися, а якщо етнос нездатний уникнути адаптації до цих явищ, починається процес гальмування, активізації традиційних цінностей. Вступає в дію механізм консервативності соціальної свідомості, яка не приймає того, що не відповідає традиції, ментальним константам і символам. Саме цей ефект гальмування спрацьовує різною мірою у більшості суспільств, що трансформуються, де виникають спроби проведення неорганічних і незатребуваних такими суспільствами соціальних перетворень під гаслом "наздоганяючих модернізацій". У контексті вивчення останніх актуалізується необхідність вироблення багатопланової парадигми аналізу складної структури соціокультурної реальності і розвитку теорії взаємодії різних компонентів соціальної регуляції.

ЛІТЕРАТУРА

Парсонс Т. О структуре социального действия. – М., 2002.

Парсонс Т. Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль. – М., 1994.

Посконин В.В. Социально-политическая теория Т. Парсонса: методологический аспект. – Ижевск, 1994.

Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. – М., 2002.

Эйзенштадт Ш.Н. Революция и преобразование обществ. Сравнительный анализ цивилизаций. – М., 1999.

Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М., 1985,

Леви-Стросс К. Первобытное мышление. – М., 1994.

Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. – СПб., 2000.

Голосенко И.А. Питирим Сорокин о внутренних нарушениях социального порядка // СОЦИС. – 2000. – 4.

Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.

Сорокин П.А. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. – М., 2003.

Яковец Ю.В. Великие прозрения Питирима Сорокина и глобальные тенденции трансформации общества в XXI веке: Доклад на Междунар. науч. симпозиуме, посвящ. 110-летию со дня рождения П.Сорокина, Москва–Санкт-Петербург, 4–6 февраля 1999 г. – М., 1999.

Сорокин П.А. Главные тенденции нашего времени. – М., 1997.

Дубатовка О.В. Особенности формирования “точек роста” в рамках региональной системы // Материалы Всероссийской научно-технической конференции “Наука и образ 2002”. – М., 2002.